

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. дин Лиляна Симеонова за дисертационния труд на Александър Заралиев в Катедрата по стара история, тракология и средновековна история на Историческия факултет – СУ „Св. Климент Охридски“, за получаване на образователната и научна степен „доктор“

Дисертационният труд на Александър Заралиев е озаглавен „*Германските орденни в Прибалтика XII–XIII в. (Представата за „Другите“)*“. Трудът (400 с.) се състои от увод, три основни глави (всяка с по няколко части), заключение, списък на съкращенията, библиография (извори и изследвания) и приложения.

Целта на дисертацията е да проследи конфликтите и контактите между мисионерите в Прибалтика, завоевателите от Ливонския/Гевтонския орден и следващите по петите им чужденци заселници – от една страна и от друга страна – местното население на Прусия и Ливония. Във фокуса на тези конфликти и контакти е поставено отношението към Другия, което с течение на времето се формира и у едната, и у другата страна. Дефинираната по този начин цел изправя дисертанта пред нелека задача – да съчетае „конвенционалната“ история на ранните мисии в Прибалтика, последвалите ги кръстоносни походи, създаването на военно-монашеска държава в Ливония и непрекъснатите конфликти между тази държава-орден и нейните съседи с т. нар. история на умствените нагласи (фр. *histoire des mentalités*; англ. *history of the attitudes*), като накрая се опита да навлезе и в областта на имагологията, която изследва представата за Другия на различни нива на общуването. Предварително искам да отбележа, че като цяло Александър Заралиев се е справил с трудната задача.

В увода (с. 4–12) дисертантът е формулирал както основната цел, главния обект и хронологическия и географски обхват на изследването си, така и методите си на работа. Привидната фрагментарност в структурата на изложението си той обосновава с наличието на множество проблеми, които се налага да бъдат разгледани в рамките на дисертацията.

Още в увода (с. 9–10) А. Заралиев обръща внимание на факта, че както в средновековните извори, така и днес съществува терминологично разнообразие по отношение на названието на разглежданата в неговия труд територия. Ще напомня, че в средновековните немски извори с термина „Скитско море“ се означават и двете морета, намиращи се на изток от германските земи, т.е. и Балтийско, и Черно море. Това, на свой ред, води до чести обърквания в използването на сведения от античните автори, като немските средновековни извори нерядко приписват на скандинавските и балтийски

народи и обитаваните от тях земи черти и явления, характерни за земите и населенията по Долния Дунав през Античността. (Подобно объркване често се среща и при подмяната на Dani/датчани с Daci/даки у немските автори, но това излиза извън пределите на настоящия труд.) Днес като „политически коректен” еквивалент на придобилото популярност у нас название „Прибалтика” (рус.) се използва понятието Източнобалтийски регион/страни (англ. Eastern Baltic).

От краткото описание на изворовата база на изследването (с. 13–24) се вижда, че използваният материал е твърде разнороден, което пък определя и необходимостта от мултидисциплинарен подход. Добро впечатление прави фактът, че А. Заралиев се е постарал да излезе от традиционните рамки на историографския преглед и да осветли, макар и накратко, различните изследователски формирания (центрове, научни дружества и комисии и редакционни колегии на поредици), които се занимават както с историята на военно-монашеските ордени и кръстоносните походи, така и с регионалната история на древна Пруссия, Балтийския регион и пр. (с. 26–30).

Що се отнася до прегледа на изследванията по темата на дисертацията, докторантът е избрал по-модерния, тематичен подход, който му позволява да разглежда наличните изследвания по групи, според тематиката им (с. 30–41). Т. напр. А. Заралиев изброява трудове, посветени на социалната психология на участниците в кръстоносните походи или на символите на властта, използвани от различните ордени; на личността на отделни кръстоносни водачи или магистри на ордени; на териториалните претенции на ордени; на приемствеността (или липсата на такава) между старата тевтонска болница/приют „Св. Богородица” в Йерусалим и основания по време на обсадата на Акра пореден „болничен” орден, който, приемайки устава на хоспиталиерите и военната организация на тамплиерите, щял да стане един от трите Йерусалимски ордена.

В основната си част (с. 35–85) първа глава е посветена както на основаването на Тевтонския орден и изграждането на неговата организация, така и на причините за Северните кръстоносни походи и ранните етапи в тяхното провеждане. Макар да стъпва на всеизвестни факти, това изложение е необходимо, тъй като въвежда читателя в същинската част на дисертацията. Като разглежда клишетата, с които немски, датски и други средновековни автори описват съседни на тях народи, А. Заралиев с основание отбелязва, че някои от тези стереотипи по-късно са послужили за изграждане на отрицателния образ на Съседа от националистически настроените историци през XIX и XX в. (с. 68–70).

По-спорна е тезата на Заралиев, че „*основна причина за ... Северните кръстоносни походи е изоставането на Прибалтика*” от постиженията на Средиземноморския свят и Западна Европа (с.70–71). Причинно-следствената връзка между дългата поредица от събития, довели най-накрая и до тези походи, е тривиална и е отдавна изяснена в историческата наука. В началото на споменатата верига от причини и следствия може да се постави непрестанният тормоз, който славянското разбойничество и пиратство – а и не само то – оказвало върху съседните народи (най-напред върху немците, а по-късно – и върху датчаните и шведите). Търговията и корабоплаването в Балтийско море търпели загуби, пограничните земи бивали обречени на разруха поради ежегодните набези, грабежи, палежи и отвлечения на хора и добитък от страна на славянски племена. Накрая покръстването на славянското племе рани на о. Рюген от датчаните в 1168 г. показало пътя, който щял да доведе до намаляването на пиратството и разбойничеството на славянските и източнобалтийските племена – това можело да стане чрез приобщаването им към християнската цивилизация. Източното Балтийско крайбрежие обаче се оказало област, много трудна за мисионерска работа, като някои от мисионерите дори били убити. Като възмездие за смъртта им започнал да се проповядва кръстоносен поход. Така през 1197 г. се стигнало и до появата на „Ордена на братята мечоносци (лат. *episiferi*)”, който възприел устройството на тамплиерите.

А. Заралиев се обявява срещу тази „цивилизационна теория” (нем. *Kulturträgertheorie*): той изтъква, че археологическите проучвания са доказали наличието на големи и важни тържища сред езичниците – славяни и източнобалтийци и че според сведения от писмените извори някои от тези езически племена са имали висока степен на вътрешна организация (с. 77–78). Това, несъмнено, е така. Но нима наличието на големи славянски тържища на о. Рюген или по бреговете на Елба източно от дн. Люнебург е пречело на славяните от устието на реката да пиратстват из Балтийско море в продължение на столетия? Нима ежегодните славянски набези в източните немски земи, добре засвидетелствани в изворите още от VIII в. нататък, не са могли в крайна сметка да доведат до ответна реакция от страна на немците – стремеж към завоюване и колонизация на земи от Изтока (нем. *Ostsiedlung*), т.е. от Полша, Пруссия и Прибалтика?

Впрочем масовият характер на Северните кръстоносни походи и разнородният състав на участниците в тях показват именно това – макар и не толкова престижни като походите към Светите земи, те имали притегателна сила както за голям брой хора с различен социален статус, така и за самата Църква. А. Заралиев добре е очертал широкия кръг на участниците в Северните походи (с. 75–78), като не е пренебрегнал и различни-

те по етническата си принадлежност жители на Прибалтика, които са били обект на тези походи (с. 78–85).

Втора глава (с. 86–168) е посветена на проникването на германските ордени в Прибалтика и изграждането на монашеската държава на тевтонските рицари в Ливония. През 60-те години на XII в. новоосновеният град Любек станал център на новосформиращ се съюз (нем. Hanse) на немски градове, които търгували главно по оста изток-запад, т.е. от Източнобалтийския регион до Британските острови, а през протока Щралзунд – и със Скандинавия. Именно ханзейските търговци основали емпориум на мястото на бъдещата Рига, а самият град бил основан в началото на XIII в. от немския епископ Алберт, по-късно наречен „Рижки“. Този същият Алберт помогнал за основаването и на „Ордена на мечоносците“, който имал за цел да защитава християнството от езичниците в Прибалтика. Още от начало обаче орденът се сблъскал с интересите както на Дания – по това време най-голямата сила в Балтийския регион, така и на Литовското княжество и т. нар. Новгородска република.

В този контекст на преплитачи се интереси на различни политически сили и съпротива от страна на местното население е разгледана дейността на първите мисионери в Ливония, които се сдобили и с епископски сан: това са августинският монах Майнхард, цистерианецът Бертолд и накрая Алберт, основателя на Рига, който подпомогнал и основаването на Ордена на мечоносците от цистерианеца Теодорих (с. 86–100). Териториалните придобивки на Ливонския орден в Прибалтика и изграждането на местна църковна организация обаче неминуемо довели до конфликти между Рижкия архиепископ, от една страна, и ордена и ливонските епископи, от друга. Конфликтът се разраснал, когато в него се намесили Литва, някои руски князе, представители на бюргерите-колонисти в Рига и накрая, разбира се, Дания. Заралиев добре е очертал целия кръг от противоречия, а също и резултатите от сключените съюзи и проведените военни действия (с. 100–118).

С оглед на евентуално бъдещо издаване на дисертацията като монография бих препоръчала на Заралиев да обърне малко повече внимание на дейността на цистерианците в Прибалтика. Наистина, Заралиев познава монографията на И. Фонесберг-Шмид (2007) за Папството и Балтийските кръстоносни походи, в която на цистерианците е отделено значително място, цитирал е и писма на отделни църковници – на първо място Алберт Рижки – до цистерианци, разкрива някои особености на мисионерската им дейност сред северните народи (напр. активното използване на култа към Богородица и

обявяването на пресветата Дева за покровителка на Ливония) и влиянието на цистерианската идеология върху формиращата се идеология на Тевтонския орден.

Но има и още нещо: през целия XII и до края на първата четвърт на XIII в. цистерианците били най-бързо разрастващият се орден в Европа, като неговата мащабна стопанска дейност му е спечелила репутацията на предвестник на „пазарната икономика“ на континента. Особено активни били цистерианците в настъплението си на изток: след установяването си в Бохемия, Унгария (с Хърватия и Трансилвания), Полша и Прусия, те насочили погледа си на север-североизток към Скандинавия и Прибалтика, а също така и на югоизток, като станали един от спонсорите на Четвъртия кръстоносен поход. Кулминацията в североизточната експанзия на цистерианците, която се изразява в т.нар. Пруски проект от края на XII в. и в мисионерство в Прибалтика под егидата на папите Инокентий III (1198–1216) и Хонорий III (1216–1227), горе-долу съвпада по време с кулминацията в дейността им на югоизток – в Латинската империя, където отначало успели да превърнат 12 византийски манастира в цистериански абатства, само за да изгубят 9 от тях впоследствие. С други думи, цистерианците жънали успехи в католически земи, където основавали нови манастири – центрове на стопанска дейност, но се проваляли в територии, където им се налагало да действат като папски мисионери сред езичници или православни. По-подробното отразяване на дейността на цистерианците в Прусия и Източния Балтийски регион би обяснило техните неуспехи на полето на прозелитизма, а това в крайна сметка довело и до необходимостта от основаването на военно-монашески орден (1202) за окончателното покръстване на Ливония.

Навлизането на Тевтонския орден в Прусия и Ливония е разгледано в подробности в труда на Заралиев (с. 118–169), но тъй като изложението се основава на известни факти, аз няма да се спирам на него. Ще отбележа все пак, че дисертантът е постъпил правилно като е „надскочил“ горната хронологическа граница на изследването си и е включил кратък заключителен екскурс върху историята на Тевтонския орден до 1525 г., т.е. до момента, когато седалището на ордена е преместено от Малборк (дн. Полша) във Франкония, а територията на военното му княжество след загубата на Прусия е значително намалена (с. 162–168).

Не би било пресилено да се каже, че най-съществен принос има трета глава, която е озаглавена „*Представата на германските ордени за себе си и за Другите*“ (с. 169–273). Напълно обяснимо, тя представлява почти половината от текста на дисертацията. Като тръгва от по-далече, от генезиса на самата идея за съчетаване на монашеския обет за безбрачие и отказ от светски блага с войнския дълг да се воюва с неверниците (с.

169–171), Заралиев разглежда въпроса за формирането на собствена идентичност на Тевтонския орден (с. 172–188). Независимо от по-нататъшното си развитие, Тевтонският орден неизменно включва в основните си задължения грижата за болните – все пак орденът води началото си от полева болница. Специално място в идеологията на ордена е отредено на култа към Богородица. (В това отношение Тевтонския орден се родее с Ливонския още преди остатъците от втория да се влеят в първия през 1238 г.) Ясно изразената представа на членовете на Тевтонския орден, вкл. и на членовете на неговия Ливонски клон, че се намират под закрилата на пресветата Дева и са нейни служители, намира израз и в ритуалите на ордена, а също така и в символите, с които той си служи – печати, знамена и всякакви други инсигнии.

На представата на тевтонските монаси-войни за самите себе си е противопоставена представата им за „Другите“ (с. 189–195). Заралиев проследява описанията на прусите и ливонците у ранните мисионери, а след това – и в писанията на по-късните хронисти и на водачите на ливонските и тевтонските рицари в тяхната многоплановост. Ранните мисионерски описания на прусите са относително неутрални: те били невъзприемчиви за християнската вяра, но пък иначе били гостоприемни и щедри; обичали и да пият. По-късните хроники обаче създават и една друга представа за езичниците от Прибалтика: те се покланяли на идоли, вярвали в пророчествата на гадатели и тънели в мрака на незнанието; неестествено голямата физическа сила на някои от водачите им идвала от Дявола, но пък вярата в закрилата на езическите им богове им носела поражения в битките; като всички варвари, и прибалтийските езичници били вероломни и жестоки, лукави, но и наивни; в сравнение с новите заселници автохтонното население на Ливония било некултурно и технически изостанало.

Заралиев правилно отчита, че в много от по-късните писания се срещат стереотипи, които целят пропаганден или развлекателен ефект, но в същото време в тях се прокрадват и данни за вярванията и обредите на местното население – езически погребални обичаи, жертвоприношения, гадателски практики, пророчества и магьосничество, бойни ритуали, полагане на клетва и пр. (с. 236–259). По-трудно е да се каже как прусите и ливонците са гледали на мисионерите и на германските рицари, тъй като тези сведения идват главно от писанията на самите мисионери и тевтонци (с. 259–265).

От логическа гледна точка, частите, посветени на болничните грижи като елемент на представата на Тевтонския орден за себе си и на епическата немска поезия като извор за самопредставата на германските ордени (с. 195–198; 198–202), би трябвало да се сложат не след представата за „Другите“, а след частта за формирането на собствена

идентичност на Тевтонския орден (с. 172–188). Иначе интересни щрихи към самопредставата на тевтонските рицари добавя и изследването на използваните от тях символи върху печати, монети и пр. (с. 203–235). В крайна сметка, покръстването на Прусия, Ливония и накрая – Литва направило присъствието на Тевтонския орден в тези земи ненужно, а през XV в. във войните с Полша орденът започва да губи и територии.

Библиографията в края на дисертационния труд говори за добрата осведоменост на дисертанта както по отношение на разнородния изворов материал, така и на изследванията по засегнатите от него проблеми. Приложенията (текстове, снимки и карти) представляват добра илюстрация на изложението. Авторефератът отговаря по съдържание на дисертационния труд.

Като препоръка за бъдеща преработка на дисертацията в монография ще изтъкна нуждата от уеднаквяване на принципите на библиографско цитиране в бележките под линия и избягване на прекомерната на места употреба на чуждици.

Въз основа на всичко казано дотук смятам, че дисертантът е показал необходимите качества, за да му бъде присъдена образователната и научна степен „доктор” и призовавам членовете на почитаемото жури да дадат своя положителен вот за Александър Заралиев.

07.3.2012 г.

Подпис:

/проф. дин Л. Симеонова/